

ESKİ ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİNDE TÖRENİN OLUŞMASINDA KURULTAYLARIN ROLÜ

*The Function Of General Assemblies In The Appearance Of "Tore" In The
Ancient Middle Asian Turkish States*

Aybars PAMİR*

Özet: Eski Orta Asya Türk devletlerinde hukuk kuralları anlamındaki "töre" üç yolla oluşurdu: Kağanın koyduğu kurallar, kurultaylarca hukuk kurallarının konulması ve toplum içinde kendiliğinden, yavaş yavaş oluşan kurallar (Yosun Hukuku). Kurultayların törenin oluşumundaki rolü kağanın hukuk kuralı koyma gücüne göre ikinci plânda kalmaktaydı, ama şüphesiz değişik zamanlarda, değişik isimler altında görev yapan kurultaylarda alınan kararlar halkın refah ve huzuru, ayrıca devletin bekası için büyük önem taşımaktaydı. Töre, hangi yolla oluşmuş olursa olsun, adalete uygun olmalı ve başta kağanlar olmak üzere tüm toplum bu kurallara riayet etmeliydi.

Anahtar Kelimeler: Töre, Kurultay, Kağan, Orta Asya, Göçebelik, Yosun Hukuku.

Abstract: The law in the ancient Middle-Asian Turkish states that means "tore" appeared in three ways: The rules which kagans legislated, the ones legislated by assemblies and the ones that took form slowly in the public life, called "Yosun Law". The function of assemblies in the appearance of tore was in the second grade than the rules legislated by kagans; but of course the rules by assemblies in different times and different names had a great importance in providing prosperity and peace to the society and for the maintainance of the State. The rules which appeared in these ways had to be equitable and all people in the society-including kagans- had to obey them.

Keywords: Tore, Assembly, Kagan, Middle-Asia, Nomadism, Yosun Law

* Dr. Öğretim Üyesi, Uludağ Üniversitesi Hukuk Fakültesi, aybarspamir@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0596-1340
Makale Geliş Tarihi : 13/09/2019, Makale Kabul Tarihi : 11/10/2019

GİRİŞ

Töre,¹ Orta Asya'da kurulan eski Türk devletleri için çok önemli bir yere sahipti. Devlet kuran her hükümdar ilk iş olarak töresini oluşturur ve töreye uygun davranmak başta kağan olmak üzere tüm toplum için bir erdem sayılırdı. Kuralların hilâfına hareket etmek ise, devletin düzenini tümünden sarsacağı için ağır sonuçlar doğururdu. Öte yandan, konulan kurallara eşitlik ve adalet ilkeleri çerçevesinde riayet edilmesi gerekiyordu; zira bunlar kağanın iktidarının ve devletin sürekliliği için çok önemli ilkelerdi. O nedenle, kaynaklarda töresini kaybetmiş bir ulusun yok olmuş sayılacağı sık sık hatırlatılmış ve kağanlardan her zaman töreye uygun davranmaları istenmiştir. Kağanlar da bunu çok önemli bir görev sayıp kendilerini halka karşı sorumlu hissetmişler, icraatlarıyla ilgili olarak da topluma adeta hesap verici açıklamalarda bulunmuşlardır. Örneğin, Göktürk Yazıtları Bilge Kağan'ın bu tarz ifadeleriyle doludur. Töreye uygun davranmayan ve toplumu yönetmede başarı gösteremeyen kağanların tahtta uzun süre kalamadıkları görülmektedir.

Törenin oluşumu, eski Orta Asya Türk toplumlarında üç yolla gerçekleşebilmekteydi: Kağanlarca konulan kurallar, kurultaylarda alınan kararlar ve toplum içinde kendiliğinden, yavaş yavaş ortaya çıkan gelenek-görenek kuralları, yani "*Yosun Hukuku*". Bunların her biri ayrı makale konusu yapılabilecek ayrıntılı Kamu Hukuku konularıdır. Makalemizin konusu "*törenin oluşumunda kurultayların rolüdür.*" Şüphesiz, kağanlar törenin kaynağı noktasında temel rolü oynamışlar, kurultayların bu konudaki rolü ise ikinci plânda kalmıştır. Ama bu durum törenin oluşmasında kurultayların rolünü önemsiz kılmamaktadır.

Öte yandan, kurultay üyeleri, her konuda görüşlerini oldukça serbest bir biçimde ortaya koyabilmekteydiler, ama son sözü söyleme hakkı kağana bırakılmıştı. Ancak, kağan da, kurultayda ileri sürülen fikirleri dikkate almak durumundaydı. Bu açıdan kurultaylar, dönemine göre çok ileri sayılabilecek bir ortak çalışma alanı, bir meclis olarak düşünülebilirler.

Söz konusu yapı çağlar içinde kurulan başka devletlere ve bu arada Müslüman – Türk devletlerine de örnek olmuştur. O sebeple, anlatılanlar sadece tarih içinde kalmış bir model olarak düşünülemez. Bunun sonraki yüzyıllara olan etkileri de iyi bir tarih bilincine sahip olabilmek adına titiz çalışmaları gerekli kılmaktadır.

¹ Töre, eski Türkler'de daha çok devletin kuruluş düzeni ve işleyişi ile ilgili kuralları ifade etmek için kullanılırdı. Şüphesiz Türkler, bu kavramı aile yaşantısı açısından da kullanmışlardır. Bu manada töre "görenek" demektir. Makalemizde "töre" sözcüğü "Devlet Töresi" anlamında kullanılmıştır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Pamir, Aybars, "Orta Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı", A.Ü.H.F.D., C. 58, S. 2, 2009, s. 360, 361.

I. TÜRKLERİN ANAYURDU "ORTA ASYA"

Eski Orta Asya Türk devletlerinde hukuk kurallarının ortaya çıkış biçimlerini incelemeye geçmeden önce, Türklerin anayurdu Orta Asya'nın coğrafi özelliklerinin ve bunların Türklerin yaşam tarzını şekillendirmedeki rolünü ortaya koymamız gerekmektedir.

Bilindiği gibi Türkler'in anayurdu Orta Asya Kuzey'de Sibirya Orman Bölgesi, Güney'de Kven-lün ve Pamir Yaylaları, Doğu'da Çin ve Batı'da ise Hazar Denizi arasında kalan son derece geniş bir bölgedir. Bu bölgenin coğrafi karakteri hemen her yerde büyük bir benzerlik göstermektedir. Nitekim Tarım, Seyhun, Ceyhun gibi ırmakların suladığı bazı verimli arazilerin dışında Orta Asya'nın çok büyük bir kısmı bozkır ya da çöldür. Sözü edilen özellik, Türk kabileleri için göçebe kültürüne uygun bir yaşam tarzını zorunlu kılmıştır. Türk kabileleri belli bir bölgede bir süre kaldıktan sonra kuraklık, düşman istilası ya da güçlü kabilelerin baskısı gibi çeşitli sebeplerden ötürü buldukları bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlar ve kendilerine yeni yaşam alanları bulmaya çalışmışlardır. Daha uzun ve kısırları da olmakla birlikte, yapılan araştırmalar bir bölgede ortalama kalış süresini 35 yıl olarak tespit etmiştir. Ardından, kendi liderleri önderliğinde başka elverişli ve sulak bölgelere intikal sağlanmaya çalışılmış ve süreç böylece sürüp gitmiştir.² Türklerin bu hızlı ve dinamik yaşantısı Çinliler'in de gözünden kaçmamış, Çin kaynaklarında Türkler için çok da anlamlı bir ifade kullanılmıştır. "*Arabaları Yüksek Tekerlekli Kavimler*"³ Gerçekten de Türkler, sözü edilen bu çok zor coğrafyada güçlü kalabilmek adına son derece disiplinli ve hızlı yaşamak zorundaydılar. Düşmanların da çok hızlı olduğu düşünüldüğünde, dış tehditlere karşı sürekli tetikte olma mecburiyeti ortaya çıkmış, bu durum askerliğin yanısıra sivil hayatın da bir gereği sayılmıştır.⁴

Sözü edilen bu yaşam tarzı bir yaşam eski Orta Asya Türk toplumlarında etkin bir hukuk düzeninin varlığını her zaman gerekli kılmıştır. Gerek hukuk kurallarının oluşturulması gerekse bu kurallara riayet edilmesi konularında asla taviz verilmeyen çok sert uygulamalara gidilmiştir. Bu şekilde hareket edilmesi halkın refahı, huzuru ve devletin devamlılığı için hayati derecede önemli sayılmıştır.

II. ESKİ ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİNDE TÖRENİN OLUŞUM BİÇİMLERİ

Yukarıda anlatılan Orta Asya'nın coğrafi koşulları Türk kabilelerinin yaşam biçimini ve kurulan devletlerin sistemlerini

² Üçok, Çoşkun/Mumcu, Ahmet/Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan, Ankara, 2018, s. 18 vd.

³ Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. II, MEB, İstanbul, 1971, s. 15.

⁴ Ögel, a.g.e., 1971, s. 16-18.

doğrudan etkilemiştir. Bu zor koşullardan en çok etkilenen kurumlardan biri kuşkusuz "töre" olmuştur.

Eski Orta Asya Türk devletlerinde törenin, yani hukuk kurallarının oluşumu üç biçimde kendisini göstermekteydi. Çalışmamızda, kağanın hukuk kuralı koyması ve Yosun Hukuku'nun oluşumu konuları incelenirken ayrıntıya girilmeyecek, esas konumuzu oluşturan "Kurultaylarca hukuk kuralı oluşturulması" meselesi ise, çeşitli kurultay örnekleri çerçevesinde, tarihten de güzel örnekler verilerek sunulacaktır.

A. KAĞAN TARAFINDAN HUKUK KURALLARININ KONMASI

Kağan eski Orta Asya Türk hukukunda yasamanın en önemli kaynağı sayılırdı. Bu yetki ona Gök-Tanrı'dan gelen egemenlik (kut) ile açıklanabilir. Bilindiği gibi, eski Türkler'de Gök Tanrı'nın toplum içinden bir aileyi seçtiğine ve ona egemenlik yetkisi verdiğine inanılırdı. Bu ailenin erkek üyelerinin hepsinin de egemenlikte bir payı bulunurdu. O sebeple, bu erkek üyelerden herhangi biri bir şekilde kağan olduktan sonra, ailesinin diğer erkek üyelerinin bu haklarına saygı göstermek, ülkesini bu kişiler arasında paylaşdırmak mecburiyetindeydi. Sözü edilen kişiler, kendilerine bırakılan bölgelerde istedikleri gibi bir yönetim gösterebilirler, hukuk kuralı koyabilirler, vergi alabilirler, cezalandırma yetkisini de diledikleri gibi kullanabilirlerdi. Kağan onların yönetim biçimlerine asla karışamaz ve karşı çıkamazdı. Ancak devletin menfaatini doğrudan ilgilendiren konularda, kağanın çağrısı üzerine, tüm beylerin merkeze gelerek kurultay toplantılarına katılması bir zorunluluktü; çağrıya icabet etmeyen beyler hükümdara isyan etmiş sayılırlardı ve bunun cezası çok ağırdı.⁵

Yukarıda sözü edilen Gök-Tanrı'nın egemenlik verdiği aileden bir erkek üye bir şekilde başa geçip kağan olduktan sonra, ilk iş olarak ulusu için töresini oluşturur ve töre, o kişinin adı ile anılırdı. Oğuz Kağan Töresi, Bumin Kağan Töresi, Cengiz Han'ın Yasası gibi.⁶

Nitekim, Oğuz Destanı'ndan anlaşılabilirdiği kadarıyla, Oğuz Kağan (Mete) bir savaştan döndükten sonra büyük bir zafer kurultayı toplamış, bunu da bir töre kurultayı takip etmiştir. Destan'da, Türk töresini koyan kişinin Oğuz Kağan'ın büyük oğlu Gün Han'ın Veziri İrkıl Hoca olduğu ifade edilmektedir. Hunlar'da töre konurken bilge kişilerin görüşlerine büyük ölçüde değer verildiği bilinmektedir. İrkıl Hoca, üstün kişiliği ile Türk mitolojisinde yarı-tanrı bir kam (şaman) olarak kabul edilmiştir.⁷ Töre konduktan sonra, devlete bağlı tüm kavimlerin bu kurallara kayıtsız şartsız bağlı hale geldikleri anlaşılmaktadır.

⁵ Üçok/Mumcu/Bozkurt, a.g.e., s. 188.

⁶ Pamir, a.g.m., s. 363.

⁷ Oğuz Kağan'ın savaştan zaferle dönüşü ve topladığı kurultayla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Togan, A. Z. V., *Oğuz Destanı*, Enderun, İstanbul, 1982, s. 47 vd.

Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağanda, tahta oturduktan sonra Türk ulusunun ülkesini ve töresini düzenlemiş, ardından da dört bir yana egemenliğini yayarak imparatorluğunu kurmuştur.

Bir ara çökmüş durumdaki Göktürk Devleti'ni yeniden bağımsızlığına kavuşturan Elteriş Kağanda, töresi bozulmuş olan Türk ulusunu atalarının töresince yeniden diriltmiş, töreye canlılık kazandırmıştır.⁸

Bilge Kağan ise, "...Ben tahta çıktığıktan sonra bunca önemli yasağı dünyanın dört bucağındaki halka verdim"⁹sözleriyle yasa koymanın önemini dile getirmiştir.

Görüldüğü gibi, kağanın hukuk kuralı koyması, getirilen kuralları töre haline getirmekte, kağanın yasağı Türk toplumunun töresi olmaktadır.

Kağanın hukuk kuralı koyma görevi, ülkeyi tanzim – idare etme ve halkı düzene sokma ödevinin bir sonucudur.¹⁰ Kağanın bu görevi ile ilgili olarak Orhun Yazıtları ve Kutadgu Bilig'de önemli ifadeler yer almaktadır: Örneğin, Orhun Yazıtları'nda geçen "...Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti",¹¹"...İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermişler"¹²ve "... Bu alan içindeki pekçok halkı ben düzene koydum"¹³ cümleleri dikkat çekmektedir.

Kendisinden Uygurlar hakkında bilgiler edindiğimiz Yusuf Has Hacıp'in ölümsüz eseri Kutadgu Bilig'de de, konuyla ilgili şu sözler yer almaktadır:

*"Beyler memleketi tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak için atanmışlardır."*¹⁴

*"Ey hükümdar! Sen bugün bir hekimsin, halkın ise sana muhtaç olmanın hastasıdır."*¹⁵

*"Eğer sen bunlara ilâç vererek tedavi etmezsen, halk için bir hayat felâketi olursun."*¹⁶

⁸ Arslan, Mahmut, *Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi*, Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu, Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ, 1990, s. 226.

⁹ Thomsen, Vilh., *Çözölmüş Orhun Yazıtları*, Çev.: Vedat Köken, TDK, Ankara, 1993, s. 158.

¹⁰ Arslan, a.g.m., s. 225.

¹¹ Thomsen, a.g.e., s.16.

¹² Thomsen, a.g.e., s. 1.

¹³ Thomsen, a.g.e., s. 2,3.

¹⁴ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1991, B. 4009.

¹⁵ Kutadgu Bilig, B. 5241.

¹⁶ Kutadgu Bilig, B. 5245.

"Tanrı bunu yarın sana sorar, orada kendini kurtaracak cevabı hazırla."¹⁷

"Sen her vakit doğrulukla hükmet, beylik kanun ile ayakta durur."¹⁸

"Ey Bey! Gücün yettiği kadar kanununu tatbik et ve halkın hakkını vermeye çalış."¹⁹

"Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket – baştan başa taşlık ve kayalık dahi olsa – hep düzene girer."²⁰

"Kanun sudur, akarsa nimet yetişir. Ey hakim! Memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanununu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer."²¹

Bu türden cümlelerle, ülkeyi ve halkı idare edebilmek için kanunlara mutlak suretle uyulması zorunluğu vurgulanmış ve kağan hukuka uygun hareket etmeye davet edilmiştir. Böylece, bugünkü modern hukuk sistemlerinin değişmez temel prensiplerinden "*Hukuk Devleti*" anlayışının da altı çizilmiş olmaktadır.

B. TOPLUMDA KENDİLİĞİNDEN ORTAYA ÇIKAN GÖRENEK KURALLARI (YOSUN HUKUKU)

Törenin oluşmasında karşımıza çıkan ikinci yol, bir kuralın toplum içinde, zamanla, yavaş yavaş oluşmasıdır ki, bu şekilde oluşan yazısız hukuk kurallarına "*Yosun Hukuku*" adı verilmiştir. Bu kurallar, gelenek-görenek biçiminde toplumun adeta bağrından çıkmıştır ve töreyi tamamlamaktadır. Ancak Yosun'un töreden sayılabilmesi her kağanın kabul ettiği nispette olabilirdi.²² Yosun Hukuku eski Türk toplumlarında daha çok Özel Hukuk alanında, özellikle de Şahıs, Aile ve Miras Hukuku konularında karşımıza çıkmaktadır.²³ Bunun yanında, az da olsa din ile ilgili konularda Yosun Hukuku kurallarına rastlanmaktadır.²⁴

C. KURULTAYLARCA HUKUK KURALI KONULMASI

Eski Türkler'de kurultaylarca alınan kararlar da törenin bir kaynağı olarak görülüyordu. Kurultay toplantıları Orta Asya Türk devletleri için çok önemliydi, zira kağan ile birlikte "*toygun*" adı da verilen devletin ileri gelen tüm görevlilerinin iştirak ettiği bu toplantılarda herkesin görüşlerini oldukça serbest bir biçimde ortaya koyabildiği örnek bir

¹⁷ Kutadgu Bilig, B. 5246.

¹⁸ Kutadgu Bilig, B. 5285.

¹⁹ Kutadgu Bilig, B. 5288.

²⁰ Kutadgu Bilig, B. 830.

²¹ Kutadgu Bilig, B. 2032, 2034, 2036.

²² İnalçık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet, Eren*, İstanbul, 2000, s. 21.

²³ Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul, 1999, s. 15.

²⁴ Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İÜHF, İstanbul, 1947, s. 204.

çalışma gerçekleştirilir, ama son sözü söyleme hakkı hep kağanın sayılırdı; yani, artık töre konduktan sonra toygunların söz hakkı kalmazdı.²⁵ Orhun Yazıtları'nda geçen *"Beyler de, ulus da birbirine uygun imişler, o yüzden ülkeyi o kadar iyi koruyabilmişler, ülkeyi koruyarak yasalar düzenlemişler"*²⁶ ifadeleri ile, devletin güçlü dönemlerinde karar alma mekanizmasında devletin ileri gelenlerinin görüşlerine büyük ölçüde yer verilmiş olduğunun altı çizilmiş ve istişare yoluyla karar almanın önemine vurgu yapılmıştır.

Kutadgu Bilig'de de, törenin oluşmasındaki kurultayın rolü açısından ilginç hükümler yer almaktadır: Bunlardan biri 263-270. beyitlerde ifadesini bulmaktadır: *"Tki türlü asil insandan birincisi bey ise, diğeri bilge kişidir. Bey kılıcı, bilge ise kalemi eline almıştır. Halk bu iki şeyle itaat altına alınır. İyi töre, bu iki kişi tarafından konur ve onlardan sonraki nesillere miras olarak geçer ki, mirasların en üstünü budur."*

Kutadgu Bilig, tüm devlet konularında danışmaya (istişareye) büyük önem vermiştir. Eserin dört kahramanından biri olan, akıl ve çalışmayı sembolize eden Ögdilmiş'e göre, her işi bilerek ve danışarak yapmalıdır; danışmayan herkes işinde zarar görür ve sonunda pişman olup inler.²⁷

Ögdilmiş, ilerleyen beyitlerde yer alan: *"Dinle! Tanrı'dan insanlara haber getiren Nebi ne der: Her yapılacak işe meşveret (kingeşmek) ile çare bulunur. İnsan her işini yakınıyla danışmalıdır; her türlü iş danışma yolu ile halledilir. İnsan, işinde ancak danışmak suretiyle muvaffak olur. Danışmayan kimse sonunda pişman olur."*²⁸ ve *"İnsan, kendisi kendi işini iyice bilemez; onu başkasına danışarak yapmak faydalı olur. Danışırsa insanın bilgisi genişler, eğer bu danışmaya bilgi de katılırsa o iş, tereddütsüz elde edilir. İstişare eden insan ne der, dinle: İnsan kendi işini istişare ile yoluna koyar. Ne gibi bir iş yapmak istersen, onu başkalarına danış, danışmayan kimseye karışma, ondan uzak dur. Herhangi bir işe girmek istersen, önce istişare et, dilek ve arzularını istişare ile yerine getir"*²⁹ ifadeleriyle de aynı noktaya işaret etmek istemiştir.

Öte yandan, Ögdilmiş'e göre bir işte kendi menfaati bulunan bir kimse ile istişarede bulunulmamalıdır. Bu düşünceyi *"Ey arkadaş, istişare yaparken kendi faydasını düşünmeyen kimse ile istişare et"*³⁰ sözünden, anlayabilmekteyiz. Yine Ögdilmiş'e göre, akılsız kimseleri de işten ve dolayısıyla istişareden uzak tutmak gerekir.³¹ Çünkü akılsız insan acizdir.³²

²⁵ Terzioğlu, A.H., *Hunlar da Çılgındı*, Kripto, Ankara, 2012, s. 171.

²⁶ Thomsen, a.g.e., s. 90.

²⁷ Kutadgu Bilig, B. 5650.

²⁸ Kutadgu Bilig, B. 5651-5653.

²⁹ Kutadgu Bilig, B. 5656-5660.

³⁰ Kutadgu Bilig, B. 3492.

³¹ Kutadgu Bilig, B. 1990.

³² Kutadgu Bilig, B. 3238.

Tüm bu ifadeler açıkça göstermektedir ki, en basitinden en karmaşık işe kadar her işte danışma usulü merkez noktadadır. Şu halde, kurultayların gerek devlet yönetimi gerekse törenin oluşumundaki rolü tartışılmaz. Kağan, kurultay üyelerinin görüşlerini dikkatle dinlemeli ve mümkün olduğunca onların fikirlerini değerlendirmelidir. Bu şekilde, alınan kararların daha etkili ve güçlü olmaları beklenebilir.

Eski Türk devletlerinde, toplantı zamanları önceden belirlenmiş durumdaki üç kurultay toplantısından sözedilebilir: Bunlardan ilki, her yılın ilk ayında kağanın sarayında yapılan ve daha çok dinî ritüellerin yerine getirildiği, ama bunun yanında bazı önemli idarî ve hukukî kararların da alındığı toplantıdır.³³

İkinci toplantı beşinci ayda yapılan ve yine dinî ritüellerin ön plânda olduğu bir toplantıydı. Dinî törenlerin yapıldığı, kurbanların kesildiği bu kurultayda mevcut kağana bağlılık yemini edilir, çeşitli idarî kararlar alınır ve törede gerekli görülen değişikliklere gidilirdi.³⁴ "Büyük Kurultay" adı da verilen bu kurultaya katılmamak kağana isyan etmek anlamına gelirdi.³⁵

Üçüncü ve son kurultay toplantısı ise Sonbahar'da, Eylül'de tertiplenir, bu kurultayda asker ve at sayımları yapılır, savaşta dair konular konuşulur ve tartışılırdı. Bu tür konuların konuşulmasının sebebi, artık yerleşik ulusların ambarları dolduğu için onlara savaş açma zamanının gelmiş olmasıdır; zaten bu üçüncü kurultaya "Savaş ve Sayım Kurultayı" adının verilmesi de bu yüzdendir.³⁶

Dikkat edilirse, her üç kurultayda da çeşitli güncel konular konuşulup tartışılmakta ve gerekli kararlar alınmaktadır. Hiç şüphesiz, toplantı zamanları belli olan bu kurultaylardan başka, çeşitli adlar altında ve değişik zamanlarda, gerek görüldüğünde toplanan kimi başka kurultayların da karar alma ve Türk töresini oluşturma açısından zikredilmelerinde yarar vardır.

D. KURULTAY TÜRLERİNE GÖRE TÖRENİN OLUŞUMU

Kurultaylar, toplanma zamanlarına göre bir sınıflamaya tabi tutulabildikleri gibi, amaçlarına göre de sınıflandırılabilirler. Aşağıda,

³³ Arsal, a.g.e., s. 204.

³⁴ Aydın, a.g.e., s. 13.

³⁵ Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi, İstanbul, 1984, s. 246 vd. Bu konuya güzel bir örnek Büyük Hun Devleti tarihinden verilebilir. Hun Kağanı O-Yent'e (M.Ö. 85-68)'in tahta çıkışında düzenlenen kurultaya sağ kanat eligleri hanedandaki kimi anlaşmazlıklar yüzünden katılmamışlardı. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Shiratory, K., *On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-tu*, S.V., Tokyo, 1930, s. 27 vd.

³⁶ Savaş ve Sayım Kurultayı'nda büyük dinî törenlere de yer verilir, göğe ve yersuya kurban sunulduktan sonra ormanın çevresi üç defa atla dönülürdü. Bu ritüellerde, herhalde çıkılacak seferde başarı kazanılmak istenmesinin rolü büyüktür. Savaş ve Sayım Kurultayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Arsal, a.g.e., s. 204; Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, s. 77; Üçok - Mumcu - Bozkurt, a.g.e., s. 22.

değişik zamanlarda, değişik amaçlar çerçevesinde ve değişik adlarla toplanan kimi kurultay türleri inceleme konusu yapılmıştır. Bu kurultay türlerinin hepsinde de, alınan kararlar bir nevî töre haline gelmekte ve kabul edilen kurallar devlet organlarını ve halkı bağlayıcı hale gelmektedir. Şu halde, salt töre koymak üzere toplanan kurultayların yanı sıra, başka amaçlarla da toplanan, ama sonuçta yine bağlayıcı kararların alındığı diğer bazı kurultay türlerinden de bahsetmek gerekmektedir. Aşağıda, sözü geçen değişik kurultay türleri ayrı ayrı anlatılırlarken, tarihten de ilginç örnekler sunulması yoluna gidilmiştir.

I.Savaş Kurultayları

Yukarıda, toplantı tarihleri belli durumdaki üç kurultaydan sonuncusunun Eylül ayında toplanan "*Savaş ve Sayım Kurultayı*" olduğu belirtilmişti. Türkler bu kurultaya büyük önem veriyorlardı, zira göçebe bir yaşam sürdürdükleri için, yerleşik ulusların ürettiği tarım ürünlerine ihtiyaçları vardı. Bu kurultayda ordunun ve atların sayımı yapılır, savaşa hazır duruma gelebilmek için bazı manevralar yapılır ve son bir durum değerlendirmesi gerçekleştirilirdi.

Mete Han'ın, Çin'e o sıralarda büyük dertler açan Yüeciler'i yendiğini Çin İmparatoru'na bildirdiği günlerde Savaş Kurultayı'nı toplaması, bu zaferinin esasında atlarının gücünden kaynaklandığını belirtmesiyle ayrı bir anlam kazanmıştı. Nitekim, Hun Kağanı bu davranışı ile Çin Hükümdarı'na adeta meydan okumuş, ona göz dağı vermek istemiştir.³⁷

Savaş kurultayları, kimi zaman da savaşın ortasında savaş için yeni bir taktik belirlemek üzere, at üstüdeyken yapılabiliyordu. Bir Çin kaynağının aktardığına göre, M.Ö. 99 yılında savaşı durduran ve geri çekilen Hun komutanları derhal bir kurultay toplamışlar ve yeni bir savaş taktiği üzerinde tartışmışlardır.³⁸ Bu görüşmenin, savaşın kazanılmasında büyük payının olduğu aynı Çin kaynağında belirtilmiştir.

Tüm devlet işlerinde olduğu gibi, burada da istişarenin ve fikir alışverişinde bulunmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Her daim dinamik, hareketli ve baş döndürücü bir tempoda yaşayan Türkler için bu surette hareket edilmesi, bir bakıma onların kendi yaşam tarzlarının bir sonucu olmuştur, denilebilir.

Dede Korkut'ta, bu tür kurultaylar "*toya yığılan alpler*" ifadesiyle anlatılmıştır. Nitekim, Hikâyeler'de geçen "*Kalkubanı Kazan Han yerinden turı geldi. Ala Dağ'da çadırın otağın dikti. Üçyüz altmışaltı alp erenler yanında yığınak oldu.*"³⁹ sözleri, savaş öncesi bir kurultay örneğini gözler önüne

³⁷ Ögel, a.g.e., 1982, s. 77; Arsal, a.g.e., s. 204.

³⁸ Cin, Halil/Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram, Konya, 2011, s. 27; Ögel, a.g.e., 1982, s. 83.

³⁹ Kudret, C., *Dede Korkut Hikâyeleri*, Varlık, İstanbul, 1986, s. 186.

sermektedir. Öte yandan, Altay masallarında da benzer ifadelere rastlanmaktadır.

2. Göçten Önceki Kurultaylar

Türklerin anayurdu olarak kabul edilen Orta Asya çok geniş sınırları olan ve genelde bozkır ya da çöl ikliminin hakim olduğu coğrafi koşulları sunmaktaydı. Bu özellik, Türklerin çoğu yerde göçebe bir yaşam sürmelerine yol açmış, yerleşilen yerin bir süre sonra ihtiyaçları karşılayamaz duruma gelmesi, kabileleri başka yaşam yerleri bulma zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmıştır. Orta Asya tarihi yüzlerce, binlerce göç örneği ile doludur. Göç, şüphesiz o kabilenin tüm bireylerini ilgilendiren çok önemli bir hadisedir. Eski Orta Asya Türk devletlerinde hangi amaçla olursa olsun, her göç öncesinde bir kurultay toplantısı yapılması adeti ile karşı karşıya kalınmaktadır.

Bu tür bir kurultay örneği M.Ö. 43 yılına ait bir Çin kaynağından verilebilir. O tarihte, Çin'e sığınmış durumdaki Hunlar'dan bir grup artık güçlenmiş olduklarından (Çin elçilerinin duyduğuna göre) Kağan, Hun beylerinin büyük bir kısmını toplamış ve onlardan konuyla ilgili görüşlerini sormuştur. Beylerin çoğu bu toplantıda Kuzey'e, memleketlerine dönmek istediklerini iletmışler, bu karar derhal uygulama alanına sokulmuştur.⁴⁰

Bu kurultay örneğinde, aslında doğrudan devlet idaresi ile ilgili bir kural konmamakla birlikte, içinde bulunulan şartlar çerçevesinde, kabilenin tüm üyelerini bağlayıcı bir kararın alındığı, bunun bir töre haline getirildiği görülmektedir.

3. İsyan ve Tâbi Olma Kurultayları

Daha önce belirtildiği gibi, kağanın sarayında yapılan kurultaya ve kurban törenine devlete bağlı durumdaki tüm beylerin katılımı bir zorunluluktur; gelmeyen beyler kağana isyan etmiş sayılırlardı.

Kurultay ve törenlere katılmama durumundaki bir beyin, bu konu ile ilgili olarak maiyetiyle bir araya gelerek onların da görüşlerini alması eski bir Türk geleneğiydi, dolayısıyla bunun için de bir kurultay toplanması gerekiyordu. Bu tarz kurultayların güzel bir örneği, Dede Korkut Hikâyeleri'nde verilmiştir. Hikâyeler'de Bayındır Han'ın, toy ve kurultayına gelmeyen Dış Oğuz'u düşman olarak kabul ettiği anlatılmaktadır.⁴¹ Manas Destanı'nın bir bölümünü oluşturan Köketey Destanı'nda da Köketey şöyle demektedir: "*Aşıma gelmeyeniyi yağma ederim.*"⁴²

⁴⁰ Ögel, a.g.e., 1982, s. 84.

⁴¹ Kudret, a.g.e., s. 185 vd.

⁴² Ögel, a.g.e., 1982, s. 74.

Dikkat edilirse, bu kurultay örneklerinde hükümdarlar devletin menfaatini doğrudan ilgilendiren hususlarda, topladıkları kurultay toplantısına tüm beylerin katılımını zorunlu kılmakta ve aksi davranışta bulunacakların ağır yaptırımlarla karşılaşacağı tehdidinde bulunmaktadırlar. Nitekim, bu anlayış biçimi Orta Asya'da kurulan tüm Türk devletlerinin Kamu Hukuku sistemlerinde ortak kabul gören bir kurala dönüşmüştür.

Öte yandan, M.Ö. 53 yılına ait bir Çin kaynağında da İsyan ve Tâbi olma kurultayına güzel bir örnek verilmiştir. O tarihte, Ci – ci Han ile Huhanyeh Han Hun tahtı yüzünden bozuşmuşlar ve aralarında sert bir mücadele yaşanmıştı. Huhanyeh Han yenilgiye uğrayınca, Güney'e gidip Çin'e bağlanmak istemiş, ama bunun için beylerini ve halkını toplayıp onlara durumu anlatmıştır. Beylerinden birinin: *"Bu olamaz! Hunların gelenekleri, cesaret ve güçlülüğü kök ve temel olarak bir üstünlük ve onur meselesi kabul eder. Başkasına bağlanıp ona hizmet etmek ise aşağılıktır"* şeklindeki sözlerine rağmen Huhanyeh Han Çin'e bağlanma yolunda karar vermiştir.⁴³ Bu kurultay örneğinde kurultayda ileri sürülen fikirlerin kağanı bağlamadığı, son kararın kağana ait olduğu gerçeği açıkça ortaya çıkmaktadır.

4. Mahkeme ve Yargı Kurultayları

Eski Orta Asya Türk toplum kültüründe, kağanların adaleti temsil ettiği inancı hakimdi; bu yüzden kağanlara yargıç gözüyle de bakılabilirdi.⁴⁴ Ancak hükümdarlar ülkedeki tüm yargılamaları tek başlarına yapamayacaklarından, ülkede mahkeme düzeninin kurulması gerekmiş, ancak son söz hakkı yine kağanda bırakılmıştır. Kağanlar bazen, büyük isyan ya da ayaklanma gibi çok önemli konularda, normal yargılama prosedürünün dışına çıkarak, doğrudan yargı kurultayının oluşturulmasını buyurabilirlerdi. Böylesine ciddi konularda tek başına karar almaktansa, kağanların devlet ileri gelenlerinin de fikirlerine müracaat etmeleri, o günkü koşullara göre oldukça ileri bir devlet yönetme anlayışını ortaya koymaktadır. Konunun güzel bir örneği M.Ö. 101 yılına ait bir Çin kaynağından verilebilir. O tarihte, Çin elçilerinin General Wei Lü'yü öldürmek istediklerini haber alan Hun Kağanının bu duruma çok kızdığı, devletin ileri gelenlerini çağırarak derhal bir kurultay topladığı anlaşılmaktadır. Kurultayda, Hun vezirlerinden birinin araya girmesiyle sorun yatıştırılmıştır.⁴⁵

⁴³ Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 153.; Koca, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s. 332.

⁴⁴ Ögel, a.g.e., 1982, s. 86.

⁴⁵ Ögel, a.g.e., 1981, s. 92.

Benzer şekilde, Gazan Han'ın 1303'de Suriye'de başarı kazanamayan generallerinin yargılanabilmesi için bir yargı kurultayı toplanmasını emrettiği bilinmektedir.⁴⁶

Hun hükümdarları, mahkemelerce verilen idam cezalarının görüşülmesi ve suçluların sorgulanabilmesi için her yıl, bir kere kurultay toplama yoluna gitmekteydiler. Bu kurultayda sanıklar huzura çağrılır ve "*kağan nasıl olsa gerçeği bilir*" diye inanıldığı için suçlarını itiraf ederlerdi. Toplantı sonrasında, haklarında kesin idam kararı verilen suçluların başlarına kızıl renkte alemler (bayraklar) konur, suçluların gruplar halinde idam cezaları boyunları vurularak infaz olunurdu. İdam cezasına çarptırılanların isimleri ve onlar hakkındaki idam kararları bir sandığa konularak otuz yıl saklanırdı. Bu uygulamanın amacı, suçlunun yakınlarının bir itirazı olduğunda, delillerin onlara gösterilmek istenmesi olarak belirtilebilir.⁴⁷

5. Küçük Kabile Birliklerinden İmparatorluğa Geçişteki Kurultayın Rolü

Orta Asya'da çoğunlukla göçebe biçiminde yaşayan Türkler kış mevsimini kışlaklarında geçirirler, demircilikle ve savaş zamanında kullanacakları silâhları yapmakla uğraşırlardı. "*Han*" ya da "*Kan*" adı verilen kabile başkanlarının önderliğinde oradan oraya göç eden kabileler, dış düşmanlara karşı koyabilmek veya ihtiyaçları olan şeyleri yerleşik uluslardan zorla alabilmek gibi saiklerle en kuvvetli kabilenin şefinin etrafında birleşirler, böylece bu kişinin yönetiminde devletler kurulurdu. Bu şekilde artık "*kağan*" sıfatını alan hükümdar, tebaasını ganimet ve toprak mülküyle doyurabildiği müddetçe başta kalır, idaresi altındaki devlet de büyür ve güçlenirdi.⁴⁸

Kabile birliklerinin oluşturulması, aslında büyük bir liderin refah gölgesinde rahat etmek ve kendi kabilelerine daha iyi yaşam şartları hazırlamak isteyen hanların da menfaatine olmuştur. Hanlar, özellikle kendi yaylalarını ve meralarını düşmanların hücumundan korumak, akınlarda kazanç temin etmek ve süreklilik için çokça adam bulundurmaya gibi çeşitli zaruret ve ihtiyaçlar için, böylesine güçlü bir liderin idaresi altına girerler, böylece büyük kabile birlikleri oluşturulurdu. Sürekli avlarının kabileleri bir araya getirmedeki rolünün savaşlardan daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹

⁴⁶ Ögel, a.g.e., 1982, s. 86.

⁴⁷ Cin, Halil/Akgündüz, *Ahmet, Türk Hukuk Tarihi*, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1989, s. 34.

⁴⁸ Üçok - Mumcu - Bozkurt, a.g.e., s. 20.

⁴⁹ Vladimirtsov, B.Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, Çev.: Afet İnan, TTK, Ankara, 1987, s. 127.

Ünlü Türk-Moğol kabile reisi Temuçin,⁵⁰ bir seferinde komşu Curyat Kabilesi'ne mensup avcılarla karşılaştığında, onlara her türlü yardım ve kolaylığı sağlamış, bu durum Curyatlar üzerinde son derece olumlu bir etki yaratmıştır. Nitekim, Curyatlar Temuçin'in kendi halkına çok iyi baktığı izlenimini edinmişler, böylece Curyatlar'ın çok önemli bir kısmı, toplanan bir kurultayın ardından kısa sürede Temuçin'in kabilesine katılma kararı almıştır.⁵¹

Moğolların önde gelen kabile reislerinden Altan, Huçar ve Saça-Beki'nin toplanan kurultayda Temuçin'i han yaparlarken söyledikleri şu ilginç sözler dikkat çekmektedir:

*"Biz seni han yapmak istiyoruz. Temuçin! Sen han olursan, biz düşmanlara karşı öncü olarak yürürüz, onların en güzel kadın ve kızlarını, güzel bacaklı beygirlerini dört nala koşturarak sana getiririz. Vahşi hayvan avına çıktığın zaman, önden giderek onları sana doğru süreriz. Bozkır avlarının gövdesini toptan sana getiririz. Dağ avlarının butlarını toptan sana getiririz. Savaş günlerinde sana itaat etmezsek, bizi mal ve mülkümüzden, kadın ve eşlerimizden ayırarak kara kafalarımızı yer üzerine fırlat. Barış günlerinde ittifakı bozarsak, bizi kendi adamlarımızdan, kadın ve çocuklarımızdan ayırarak sahipsiz memlekete sür."*⁵²

Onlar böyle söyleyerek ve Temuçin için and içerek Onu "Cengiz Han" unvanıyla hükümdar ilân etmişlerdir.

Temuçin, han olunca kendisine vaktiyle destek vermiş çeşitli kişileri belli görev ve makamlara getirmiş ve topladığı kurultayda bunları tek tek açıklamıştır.⁵³

Adı geçen kurultayda, beylerden bazılarının Cengiz Han'dan kimi taleplerde buldukları görülmektedir. Örneğin, aristokrat Baarin Kabilesi'nden Horçi Cengiz Han'a kurultayda şöyle seslenmiştir: *"Eğer sen memleketin efendisi olursan, beni ne ile memnun edeceksin? Sen bana tümen komutanlığı ver, memleketin en güzel kızını karı olarak almama müsaade et, bundan başka ben ne söylersem dinle."*⁵⁴

Bu sözler, kurultaylarda katılımcı beylerin istek ve arzularını hiçbir sınırlama olmaksızın, rahatça dile getirebildiklerini gösteren güzel bir örnek sunmaktadır. Ama her seferinde son kararın kağıda olduğu unutulmamalıdır.

Bir ara eski dostu Camuha ile sürtüşme yaşayan ve hükümdarlığı tehlikeye giren Cengiz Han, Camuha tehlikesinin atlatılmasından sonra yeniden han ilân edilmiş (1206), ardından da bir kurultay toplayarak devletini yeniden teşkilâtlandırmıştır. Devletin kuruluşunda birlikte

⁵⁰ "Temuçin" Ünlü Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın bu unvanı almadan önceki ismidir. Cengiz Han "Cihanşümül İmparator" anlamına gelmektedir.

⁵¹ Vladimirtsov, a.g.e., s. 126, 127.

⁵² Barthold, W., *Cengiz Han Devletinin Kuruluşu*, C.X, Zap. Vora, 1896, s. 110.

⁵³ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara, 1995, s. 58-60.

⁵⁴ Vladimirtsov, a.g.e., s. 124.

çalıştığı tam 95 kişiyi binbaşı atayan Cengiz Han, devletin çeşitli kademelerine de atamalarda bulunmuştur.⁵⁵

Yukarıdaki örneklerde, kabile düzeninden devlete geçme aşamasında kabilenin önde gelen yöneticilerinin aldığı ortak kararların ne derece etkili olduğu görülmektedir. Nitekim, kurultayın aldığı karar, tüm kabile bireylerini artık geri dönüşü olmayacak biçimde bağlar hale gelmektedir. Sonuçta, kabilenin geleceği için hayatî bir karar verilmiş olmaktadır.

6. Kağanın Belirlenmesinde Kurultayların Rolü

Kurultayların bir önemli görevi de kağan seçimi ve seçilen kağanın onaylanması işiydi. Eğer Gök Tanrı'nın kut verdiği hükümdar sülâlesinden kağan olabilecek hiçbir erkek üye kalmamışsa, kurultayca yeni bir kişi seçilerek kağan yapılırdı. Şüphesiz, bu kişinin karizmatik, kitleleri peşinden sürükleyebilecek, disiplinli ve kahraman biri olması gerekiyordu. Buna tarihten güzel örnekler verilebilir: Meselâ, Kuzey Çin'de Hun Çao Devleti'ni kuran Lyö Yuan'ın Tan-hu (Kağan) ilân edilmesinde şu olaylar cereyan etmiştir:

Lyö Yuan'ın akrabalarından biri Kuzey Çin'e bağlı olarak yaşayan Hun beylerini bir araya getirdiği bir toplantıda onlara şöyle hitap etmiştir:

"Hun Devleti bugün egemenlikten mahrumdur. Bütün beylerimiz Çin Sülâlesi'nin esiridirler. Fakat biz, bugün zayıf isek de, sayımız 20.000 kadardır. Niçin Çin'deki karışıklıklardan istifade etmiyoruz? Bugünkü fırsatı kaçırmayalım. Şefimiz Lyö Yuan cesurdur, büyük bir hükümdar olabilmek için gerekli tüm vasıflara sahiptir. Eğer Tanrı Hun Devleti'ni ihya etmek, diriltmek tarafılsa olmasaydı, bize Lyö Yuan gibi bir şefi gönderir miydi?" Çin kaynaklarına göre, bu nutuk Hunlar üzerinde çok etkili olmuş, Lyö Yuan kurultayda oybirliği ile Tan-hu seçilmiştir.⁵⁶

Bu arada, ünlü Göktürk hükümdarları Bumin ve Kutluk (Elteriş) Kağanların tahta geçişleri de, üstün nitelikli kişilikleri dolayısıyla kurultay kararı ile olmuştur.

Uygurlar'da kağanlığa hep *"Yağlakar"* soyundan gelen kimseler geçmekteydi. Bunlar, aynı zamanda isimlerinin sonunda da bu kabilenin adını taşırlardı.⁵⁷

Uygur kağanlarından To-Lo-Szu Kağan 794 yılında, arkasında hiçbir halef bırakmadan ölünce, kendisiyle herhangi bir akrabalık bağı bulunup bulunmadığı bilinmeyen Kutluk Bilge (Unvanı: Ay ve Gökte Kısmet Bulmuş, Kahraman, Büyük Bilge Kağan'dır.) kurultayca kağan yapılmıştır. Kutluk Bilge Kağan *"Yağlakar"* soyundan olmadığı halde, kendisinden sonra kağan olan oğulları ve torunları da isimlerinin

⁵⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 136.

⁵⁶ Arsal, a.g.e., s. 270 vd.

⁵⁷ Ögel, a.g.e., 1971, s. 30.

arkasında hep bu adı taşımışlardır. Bir Çin kaynağına göre Kutluk Bilge Kağan aslında To-Lo-Szu Kağan'ın evlâtlığı idi. Karabalsagun Yazıtı'nda Kutluk Bilge Kağan'ın tahta çıkışı şöyle anlatılmıştır: "794 senesinde To-Lo-Szu Kağan öldüğünde, kendisi bütün prenslerin ve Uygur ileri gelenlerinin en yaşlısı imiş. Bütün Uygur valileri, nazırları, ordu komutanları, sınır valileri onu desteklemiş, hatta tahta çıkması için teşebbüste bile bulunmuşlar. Kendisinin Uygurlara saadet verdiğinden, otağında yaptığı savaş plânlarıyla çok uzak bölgelerdeki savaşları kazandığından söz etmişler. Kendisi esirgeyici, koruyucu, kendi halkını daima müdafaa edici, yalnız Uygur ülkesi için değil, bütün dünya düzeni için kanunlar çıkartan bir kağan olarak tanınmış."⁵⁸

Görüldüğü gibi, Uygurlar'da kimi zaman evlâtlık alınan oğullar bile kağan yapılabilmıştır; yeter ki kağan olacak kimse ülkesi ve milleti için büyük fedâkarlıklarda bulunabilecek, karizmatik ve çok sevilen bir kimse olsun.

Kurultayların rolü ister hanedandan kağan seçilebilecek bir erkek üyenin kalmaması veya hanedanın tamamen yok olması durumlarında yeni kağanın belirlenmesi, isterse kağan seçilen kimsenin onaylanması noktasında kendisini gösterebilir, hükümdar yapılacak kimse için bazı formalitelerin yine kurultay bünyesinde ayrıca yerine getirilmesi gerekmektedir.

Örneğin, Hun Devleti'nde kağanın vefat etmesinden sonra, genellikle yedi seçkin kabilenin reisi vezirlerle bir araya gelerek saray ortasına siyah bir keçe döşerler ve yeni kağanı getirip bu keçeye oturturlardı. Beyaz elbiseler içindeki beyler yeni kağana biat⁵⁹ ettikten sonra ona şöyle seslenirlerdi: "Yukarıda güneşe bak, baki olan Tanrı'yı itiraf eyle. Sen O'nun gölgesisin. Kendi tedbirini O'nun muradına uydur. Aksi halde sana sadece bu siyah keçe kalır." Daha sonra, kırmızı elbiseler giyip, başlarına da birer sorguç (kotuz) takarlar ve kağana tacını giydirirlerdi.⁶⁰

Göktürkler'de de, Hunlar'daki uygulamaya çok benzer şekilde seçilen kağan bir keçe üzerine oturtulur ve dokuz defa kaldırılıp dolaştırıldıktan sonra, her defasında önüne eğilinerek selâmlanırdı. Bu iş bittikten sonra, kağan bir ata bindirilir ve at üzerindeyken ipekli bir kumaş ile boğazı sıkılarak baygın bir hale sokulurdu. O baygınken, kağanlığının ne kadar süreceği kendisinden sorulur ve yarı baygınken vereceği cevaplardan türlü hükümler çıkartılırdı. Merasim sonunda, halka büyük ziyafetler çekilirdi.⁶¹

⁵⁸ İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültür Tarihi*, AÜ Basımevi, Ankara, 1987, s. 22,23.

⁵⁹ Biat, İslâm Hukuku'nda halife seçimi sırasında, seçmenlerle seçilen arasında yapılan bir sözleşme olarak kabul edilmektedir. Bu sözleşme gereğince, seçmenler itaatlerini satmakta, seçilenden de yönetim satın almaktadırlar. Halifenin seçmenlerce tanınması işlemine bey (satım) kökünden "Biat" adı verilmiştir. İslâm Hukuku'ndaki bu kavramın benzer biçimde eski Orta-Asya Türk devletlerinde de yer aldığı dikkat çekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kallek, Cengiz, "Biat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, s. 120 - 124.

⁶⁰ Cin/Akgündüz, a.g.e., s. 33.

⁶¹ Ögel, a.g.e., 1971, s. 152-154.

Bütün bu örneklerde, eski Türk devletleri arasında bazı uygulama farklılıkları olmakla birlikte, kurultayların başa geçme yöntemlerini töre haline getirmedeki ve kağan seçildikten sonra gerçekleştirilen çeşitli ritüellerin yerleştirilmesindeki rolü sezilebilmektedir.

7. Kurultayların Kağanların Egemenlik Yetkisini Sınırlamadaki Rolü

Kurultaylar zaman zaman kağanın aldığı kararları denetleyici bir rol de üstlenerek kağanın egemenlik yetkisine sınırlar getirebilmişlerdir. Bunun en tipik örneği Göktürk Devleti'nden verilebilir. Büyük Göktürk hükümdarı Bilge Kağan'ın Göktürk şehirlerinin surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in öğrenilmesi yolundaki iki teklifi kurultay tarafından kabul edilmemiştir.⁶² Bilge Kağan'ın ünlü veziri Çinli devlet adamı Tonyukuk, kurultaydaki toplantıda eğer Göktürk şehirlerinin etrafı surlarla çevrilirse, bunun Türklerin askerî gücünü zayıflatacağını ve Çin'deki T'ang Hanedanı'na karşı yenilginin kaçınılmaz olacağını savunmuştur.⁶³

Öte yandan, Bilge Kağan'ın ülkede Budizm ve Taoizm'in kabul edilmesi ve Göktürk şehirlerine bu dinlere ait tapınakların inşa edilmesi yolundaki düşüncesi de Tonyukuk'a göre yanlıştı; zira O'na göre, çok büyük bir dinî hoşgörü ve din serbestisi içinde yaşayan Türk ulusunu zorla bir dine sokmağa çalışmak doğru değildi. Üstelik, adı geçen dinlerin ilkeleri Türkleri zayıflatır, onların savaşçı karakterini bozardı.

Bilge Kağan, Vezir Tonyukuk'un tavsiyelerinden oldukça etkilenmiş ve söylediklerine uymuştur.⁶⁴ Bu durum, saygın bir karakteri bulunan büyük hükümdar Bilge Kağan'ın, döneminin pek çok hükümdarı gibi asla mutlak egemen bir karakter çizmek istemediğini, devlet işlerinde istişare yolunu her zaman tercih ettiğini bizlere kanıtlamaktadır.

Kurultayların kağanın egemenlik yetkisine sınır getireceğine dair bir diğer örnek, yine Göktürk Devleti'nde, 593 yılında yaşanmıştır. O tarihte Göktürk Kağanı olan Tou-lan Kağan'ın Çin asıllı eşi Ta-i, Çin'de kendi sülâlesine son vererek iktidara gelen Sui Hanedanı'na karşı Çin ve Soğdlularla işbirliği yapınca ve bazı gizli faaliyetlerde bulununca, Sui Hanedanlığı durumu Tou-lan Kağan'a bildirmiş ve kendisinden yardım talebinde bulunmuştur. Bu durumda derhal kurultayını toplayan Tou-

⁶² Kafesoğlu, İbrahim, "Eski Türklerde Devlet Meclisi - Toy", Birinci Millî Türkoloji Kongresi, 6-9 Şubat 1978, İstanbul, Kervan, İstanbul, 1980, s. 206.

⁶³ Tonyukuk'un VIII. Yüzyılın başlarında dile getirdiği göçebe kültürüyle yerleşik kültür arasındaki farklar XIV. Yüzyılda İbn-i Haldun tarafından da müşahade edilmiştir. Bu tespitler sayesinde, göçebe-yarı göçebe Türk devletlerinin yapıları hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. İbn-i Haldun'un, bu noktadaki görüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, I, Çev.: Zeki Kadiri Ugan, MEB, İstanbul, 1989, s. 309 vd.

⁶⁴ Taşağıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 168.

lan Kağan aslında ilk başlarda Çin'deki karışıklığa müdahale yanlısı değilken, kurultay üyelerinin baskısı sonrasında Çin ve Soğdluları cezalandırmak yolunda hareket etmek zorunda kalmıştır.⁶⁵

Söz edilen örnekler, kağanın karar alırken yalnız başına hareket etmemesi, bilâkis devletin ileri gelenlerinin de görüşlerine müracaat etmesi noktalarında kurultayların bir fren mekanizmasına dönüşebileceğini göstermektedir. Kurultayların bu şekilde hükümdarın egemenlik yetkisine sınır getirebilmesi devletin en tepesindeki iki büyük gücün (Kağan – Kurultaylar) arasında bir denge mekanizmasının kurulması yönünde bir törenin oluşturulmasını sağlamıştır.

Sonuçta, hükümdarlar yönetimleri sırasında kendilerine yol gösterecek tecrübeli kişilerin varlığına her zaman ihtiyaç duymuşlardır. Irkıl Hoca ve Tonyukuk bunun Türk tarihinden iki güzel örneğidir. Bu kişiler gerek kurultay toplantılarında gerekse gündelik çalışmalarda bilge kişilikleriyle Türk kağanlarına uzun yıllar yol göstericilik yapmışlar ve tarihteki müstesna yerlerini almışlardır. Tabii bu arada, özellikle büyük isimli kağanlarında zaman zaman bu büyük kişilerin ve diğer beylerin fikirlerine değer vermeleri, bizlere onların ne kadar değerbilir kişilikte olduklarını kanıtlamaktadır.

III. HUKUK KURALLARININ ADALETE UYGUN OLMA ZORUNLULUĞU

Töre her ne suretle ortaya çıkmış olursa olsun, tüm toplumu, hatta hükümdarı da bağlayıcı objektif hukuk kurallarıdır.⁶⁶ Orhun Yazıtları'nda töresiz bir devlet düzeninden bahsedilemeyeceği anlatılmaktadır. Nitekim Bilge Kağan "...Ben tahta çıktktan sonra bunca önemli yasayı dünyanın dört bucağındaki halka verdim"⁶⁷ sözleriyle bu gerçeği dile getirmektedir.

Aynı anlayışı Kutadgu Bilig'de de görebilmek mümkündür. Bu eserde "*Devlet silâhla kurulur, ancak kalem ve yasayla yönetilir*"⁶⁸ sözlerine yer verilmiştir.

Eski Türk Orta Asya devlet düzeninde, hukuk kurallarının konulmasında ve bunların uygulanmasında temel ilke olarak "*Adalet*" ilkesine yer verilmiştir. Türk kağanları da ülkelerini yönetirken bu ilkeye büyük önem atfetmişlerdir.⁶⁹ "*Adalet*" ilkesiyle ilgili olarak

⁶⁵ Taşağıl, Ahmet, *Göktürkler*, TTK, Ankara, 1995, s. 50 vd.

⁶⁶ Arslan, a.g.m., s. 226; İnalçık, a.g.e., s. 21.

⁶⁷ Thomsen, a.g.e., s. 158.

⁶⁸ Kutadgu Bilig, B. 2711.

⁶⁹ Tutar, Adem, "İslâm Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı", Güzel, H.Celal/Çiçek, Kemal- Koca, Salim (Ed.), *Türkler*, C. II., Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s. 868 vd.

Eski Türk devletlerinde adalet anlayışı ile ilgili olarak güzel bir örnek, bir Çin kaynağında verilmiştir. Kaynağa göre, Tabgaç Türk Hükümdarı T'ai – Wu "Ben devletimin içinde küçüklerin haydutluk etmesine ve halkımın ezilmesine göz

özellikle Kutadgu Bilig'de çok sayıda ifade dikkat çekmektedir. Nitekim, eserin dört kahramanından biri olan Hükümdar Kündoğdu Han adaleti temsil etmektedir. Kutadgu Bilig'e göre, tahtın ana direği doğruluk ve adalettir; hükümdar insanları adalet önünde bey ve kul olarak ayırmayacaktır. Hükümdarın elindeki bıçak, işleri bıçak gibi kestğine, hak arayan kimselerin işlerini uzatmadığına işaret etmektedir. Sağ tarafta bulunan şeker, zulme uğrayarak devletin kapsına gelen ve adaleti orada bulan insanların oradan tatlı tatlı ayrıldıklarını sembolize etmekte, sol taraftaki acı ot ise, cezaya çarptırıldıklarında yüzlerini ekşiten zalimlerin halini anlatmaktadır.⁷⁰

Adalet kavramıyla ilgili olarak Kutadgu Bilig'de geçen bazı önemli beyitler aşağıya alınmıştır:

*"Kanunu doğrulukla tatbik etti ve halk zenginleşti. O, iyi bir devirde iyi bir nam bıraktı."*⁷¹

*"Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu tatbik etmek lâzımdır."*⁷²

*"Kanun karşısında benim için hepsi birdir. Bey veya kul olarak ayırmam. İster oğlum, ister yakınım veya hısmım olsun, ister yolcu, geçici, ister misafır olsun."*⁷³

*"Halka kanunu doğru ve dürüst tatbik et ki, kıyamet gününde bahtiyar olasın."*⁷⁴

*"Eğer devamlı ve ebedî beylik istiyorsan, adaletten ayrılma ve halk üzerinden zulmü kaldır."*⁷⁵

*"Kötü teamül kurma, iyi kanun koy; kötü kanunlarla dünyada hükmedilmez."*⁷⁶

*"Beyler kanunlara nasıl riayet ederlerse, halk da aynı şekilde riayet eder."*⁷⁷

*"Fakir, dul ve yetimleri kolla, bunları korumak kanunu gerçekten uygulamak demektir."*⁷⁸

*"Halkı adil kanunlarla idare et, birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme, onları koru."*⁷⁹

yumamam" şeklindeki sözleriyle adaletin uygulanmasında gösterdiği titizliği gözler önüne sermiştir. Bkz.: Donuk, Abdülkadir, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", Türk Dünyaları Araştırma Dergisi, Nisan, 1982, No.: 17, s. 108.

⁷⁰ Cin – Akgündüz, a.g.e., s. 61.

⁷¹ Kutadgu Bilig, B. 291.

⁷² Kutadgu Bilig, B. 454.

⁷³ Kutadgu Bilig, B. 809 – 817, 818.

⁷⁴ Kutadgu Bilig, B. 1374.

⁷⁵ Kutadgu Bilig, B. 1435, 1436.

⁷⁶ Kutadgu Bilig, B. 1456-1459.

⁷⁷ Kutadgu Bilig, B.2111.

⁷⁸ Kutadgu Bilig, B. 5302.

⁷⁹ Kutadgu Bilig, B. 5576.

"Halka uygulanan kanunlar daima iyi olursa, Tanrı da bu beyliği her vakit ayakta tutar."⁸⁰

Görüldüğü üzere, eski Türk toplumlarında adaletin yeri çok önemlidir. Herkes kanun karşısında eşittir. Hüküm verilirken insanlar arasında fark gözetilmeyecektir. Kanunlar mutlaka uygulanacak, haklıya hak ettiği verilecek, doğruluktan ayrılan ceza görecektir. Devletin temeli doğruluk ve adalettir. Hükümdarlar doğru olurlarsa, tüm dünya huzura kavuşacaktır.⁸¹ Bu arada doğruluk ve adaletin sağlanmasında hükümdarların kalplerine bir parça Tanrı ve ahiret korkusunun yerleştirilmek istendiği de gözden kaçmamaktadır.

SONUÇ

Türklerin anayurdu Orta Asya, coğrafi özellikleriyle tarih boyunca kurulmuş Türk devletlerine göçebe tarzı bir yaşam biçimi sunmuştur. Bu tarz bir yaşam Türklerin devlet sistemlerine de etki etmiş, Türkler bölgedeki oldukça zor yaşam koşullarına paralel olarak son derece sert ve disiplinli bir devlet yapısını oluşturmuşlardır. Halkın mutluluğu ve refahı, ayrıca devletin bekası için bu, özellikle zorunlu görülmüştür. Bu durum, toplum için konan törenin önemini büsbütün artırmıştır. Töre, Türkler için çok önemli ve vazgeçilmez kabul edilmiştir. Töre, konması ve yürütülmesi aşamalarında büyük titizlik gösterilmesi işte bu yüzdendir.

Törenin ortaya çıkışında üç yol kabul edilmiştir. Töre, herşeyden önce kağanın iradesiyle getirilen kurallardan oluşur. Bu kurallar o kadar kesin ve etkilidirler ki, her kağan tahta çıkar çıkmaz kendi töresini oluşturur. Bu, her kağan değişiminde, onun dünya görüşüne göre kurallarda bazı değişiklikler yaşanacağı anlamına da gelmektedir.

Törenin oluşturulmasındaki ikinci yol ise, kurultaylarda çeşitli kararların alınması biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Kağanların başkanlığında, devletin ileri gelenlerinin de katılımıyla toplanan

⁸⁰ Kutadgu Bilig, B. 6266.

⁸¹ Türkler, Gök-Tanrı'nın yalnızca kendi uluslarını koruduğuna ve bütün dünyaya egemen kıldığına inanmaktaydılar. Nitekim, Orhun Yazıtları'nda geçen "Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerinde, atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan tahta oturmuş" ifadeleri insan ırk ve ülkeleri arasında herhangi bir ayırım yapılmaksızın bütün yeryüzü topluluklarının ve topraklarının sadece Türk kağanlarının yönetimine verildiği inancını ortaya koymaktadır. (Bkz. Thomsen, a.g.e., s. 88) Yine "Gök-Tanrı istediği için tahta oturdum ve dört yandaki ulusları düzene soktum." (Bkz. Thomsen; a.g.e., s. 110) ve "Gündoğusu'ndan Günbatısı'na kadar tüm kavimler bana baş eğerler." (Bkz. Thomsen, a.g.e., s. 124) sözleriyle de anlatılmak istenen şey aynıdır. Oğuz Kağan Destanı'nda da konu ile ilgili olarak şu satırlara yer verilmiştir: "Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir." Bu ifadelerden, eski Türkler'deki dünya egemenliği anlayışı net bir şekilde anlaşılabilir. Metinde geçmekte olan "... tüm dünya huzura kavuşacaktır" ifadesinin temelinde de bu anlayış yatmaktadır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan, a.g.m., s. 228, 229.

kurultaylar, genelde her katılımcının görüşünü serbest bir biçimde açıklayabildiği, kağanın da bu fikirleri göz önünde bulundurmak durumunda olduğu, ancak son kararın yine kağanda olduğu örnek bir çalışma yeri olmuşlardır. Çok değişik amaçlarla ve değişik adlarla toplanan kurultaylar günümüzdeki modern demokrasilerde görüldüğü kadar olmasa da, görüş alışverişinin oldukça iyi bir düzeyde gerçekleştirilebildiği bir ortamı sağlayabilmişlerdir.

Nihayet, törenin üçüncü oluşma biçimi, halkın bağrından çıkan, yazısız gelenek – görenek kuralları anlamındaki "*Yosun Hukuku*"dur.

Kurultaylar, sürek avına çıkılması, yargılamalar yapılması, yeni kağanın seçilmesi veya seçilen kağan için onay verilmesi gibi değişik amaçlara hizmet etmişlerdir, ama bu çok sayıda görevinin içerisinde töre konulması görevinin ayrı bir yeri ve öneminin olduğu söylenmelidir. Çünkü, eski Orta Asya Türk toplumlarında töreye büyük değer verilmiştir ve doğru konan ve adaletle yürütülen törenin devletin sürekliliğinin ve halkın da refah ve huzurunun sağlanmasında çok büyük bir rolü olduğu düşünülmüştür. Kurultaylar, törenin ortaya çıkmasının bir kaynağı olarak, o günkü koşullar altında değerlendirildiğinde oldukça demokratik ve çağının çok ötesinde bir çalışma ortamı sunmuşlar, üstelik sonraki tarihlerde kurulan Türk-İslâm devletlerine de model olmuşlardır.

Ancak, kurultaylarda son söz hakkının kağanda olması, ayrıca toygunların görevlerinin belirsiz süreler için düzenlenmiş bulunması ve bu kişilerin göreve seçimle getirilmiyor oluşları başlıca eleştiri noktaları olarak karşımızdadır.

KAYNAKÇA

- Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İÜHF, İstanbul, 1947.
- Arslan, Mahmut, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ, 1990, s. 223-239.
- Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul, 1999.
- Barthold, W., *Cengiz Han Devletinin Kuruluşu*, C.X, Zap. Vorao, 1896.
- Cin, Halil/Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Selçuk Üniversitesi, Konya, 1989.
- Cin, Halil/Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram, Konya, 2011.
- Donuk, Abdülkadir, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *Türk Dünyaları Araştırma Dergisi*, No.: 17, Nisan 1982, ss 103-152.
- İbn-i Haldun, *Mukaddime*, I, Çev.: Zeki Kadiri Ugan, MEB, İstanbul, 1989.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren, İstanbul, 2000.
- İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasi ve Kültür Tarihi*, AÜ Basımevi, Ankara, 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Eski Türklerde Devlet Meclisi - Toy", *Birinci Millî Türkoloji Kongresi*, 6-9 Şubat 1978, İstanbul, Kervan, İstanbul, 1980, ss. 205-209
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi, İstanbul, 1984.
- Kallek, Cengiz, "Biat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 120 - 124.
- Koca, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C. II, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, ss. 309 - 346.
- Kudret, C., *Dede Korkut Hikâyeleri*, Varlık, İstanbul, 1986.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara, 1995.
- Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982
- Ögel, Bahattin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. II, MEB, İstanbul, 1971.
- Pamir, Aybars, "Orta Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı", *A.Ü.H.F.D.*, C. 58, S. 2, 2009, ss. 359-375
- Shiratory, K., *On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-tu*, S.V., Tokyo, 1930.
- Taşgıl, Ahmet, *Göktürkler*, TTK, Ankara, 1995.

Taşğal, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

Terzioğlu, A.H., *Hunlar da Çılgındı*, Kripto, Ankara, 2012.

Thomsen, Vilh., *Çözölmüş Orhun Yazıtları*, Çev.: Vedat Köken, TDK, Ankara, 1993.

Togan, A. Zeki Velidi, *Oğuz Destanı*, Enderun, İstanbul, 1982.

Tutar, Adem, "İslâm Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı", Güzel, H.Celal/Çiçek, Kemal/Koca, Salim (Ed.), *Türkler*, C. II., Yeni Türkiye, Ankara, 2002, ss. 868–873.

Üçok, Coşkun/Mumcu, Ahmet/Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan, Ankara, 2018.

Vladimirtsov, B.Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, Çev.: Afet İnan, TTK, Ankara, 1987.

Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1991.